HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Komparatisztikai kutatások az ezredfordulón

2014

4

TARTALOM

Komparatisztikai kutatások az ezredfordulón

TANULMÁNYOK

Z. Varga Zoltán: Komparatisztikai kutatások az ezredfordulón 503
Lucia Boldrini: Összehasonlító irodalomtudomány a XXI. században Európából és az Egyesült Királyságból nézve (Fordította: *Bús Natália*) 517
John Neubauer: A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik (Megjegyzések a *Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története* című munkához) (Fordította: *Sári B. László*) 528
T. Szabó Levente: A komparatisztika többnyelvűség-kutatásai és az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* többnyelvűségének korszerűsége 541
Hites Sándor: Komparatisztika és emigráció 560
Thomka Beáta: Germanofónia és a posztmigráns irodalom 577
Szávai János: Kihívások és válaszok – a francia komparatisztika jelene 593
Kányádi András: A franciaországi mítoszkritika negyedszázada 601

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

KÖNYVEK

Christie McDonald – Susan Rubin Suleiman: French Global: Une nouvelle perspective sur l'histoire littéraire / Jeney Éva 615
Florent Albrecht: Ut musica poesis. Modèle musical et enjeux poétiques de Baudelaire à Mallarmé (1857–1897) / Benda Mihály 618

IN MEMORIAM

Karafiáth Judit: Gorilovics Tivadar (1933–2014) 621

T. SZABÓ LEVENTE

A komparatisztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok többnyelvűségének korszerűsége

A TÖBBNYELVŰSÉG IRÁNTI KORTÁRS KOMPARATISZTIKAI ÉRDEKLŐDÉS NÉHÁNY IRÁNYA

A magyar irodalomtörténeti hagyományban kétségkívül nem ritka az alapos, érdekfeszítő, módszertanilag is széles látókörű értelmezés az irodalmi kétnyelvűség helyzetéről. Számos régi magyar irodalomhoz kapcsolódó kitűnő értelmezés, Fried István és egy sor klasszikus magyar irodalommal foglalkozó nagyszerű szakember nagyszabású magyar irodalmi és komparatisztikai tanulmányai[1], a magyarországi német nyelvű irodalom intézményesülésére és nyelvhasználati szokásaira irányuló kutatások, a magyar-román irodalmi kapcsolatok történetét firtató értelmezések között születtek jelentős és elgondolkodtató eredmények.[2]

[1] A teljesség igénye nélkül ld. például Sziklay László úttörő munkáját (*Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Az utószót írta *Fried István*, Gondolat, Budapest, 1987.), Fried István számos, a XVIII–XIX. századi délkelet-európai és magyar irodalombeli többnyelvűséghez kapcsolódó munkáját (ezek szűk keresztmetszetét tartalmazza a *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba* /Lucidus Kiadó, Budapest, 2012/). Az irodalmi két/többnyelvűség korábbi, gyakran a történeti folklorisztikához, illetve a közköltészethez kapcsolódó kiemelkedő eredményeit is összefoglalja a kötetnek korábban a *Forrás*ban közölt tanulmánya: *Az irodalmi két/többnyelvűség – komparatisztikai nézőpontból*), Dávidházi Péter értelmezését Toldy név-, nyelv- és identitásváltásáról (Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 2004, 57–224.), Rendkívül komoly és meggyőző hagyománya van a neolatin irodalom kapcsán is ennek a komparatisztikai logikájú perspektívának: ld. például Szörényi László: *Fasti Hungariae. Studi sulla filologia neolatina e sulle relazione italo-ungheresi* /Róma, Lithos, 2008./ vagy magyar irodalomtörténeti környezetben: Balogh Piroska: *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz* / Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007/. A régiség irodalma kapcsán hatalmas tradíciója van az ilyen jellegű kérdésfelvetésnek, nagyon sok érdekes és értékes, itt felsorolhatatlan elemzéssel, főként – de nem csupán – a latin és a magyar nyelv viszonyának, együttélésének, szerepmegosztásainak hagyományaival kapcsolatos kérdéskörben. A XX. század kapcsán mintaszerű kérdésfelvetésnek tekintem például: Vörös István: Mácha kísértetei. Avagy a többnyelvűség mint irodalmi kánon. = *Lettre*, 2010. Tél, 79. sz., http://epa.oszk.hu/00000/00012/00063/voros.htm

[2] A teljesség igénye nélkül l. például a *Deutschsprachige Texte aus Ungarn* címet viselő sorozat köteteit, Tarnói László számos fontos publikációját (példának okáért: *Parallelen, Kontakte und Kontraste. Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts* /Budapest, 1998./), Újvári Hedvig számos publikációját a XIX. századi magyarországi németség irodalmi kultúrájáról és kultúraközvetítő szerepéről (például: *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie: Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhundert* / Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012./), Balogh

Ennek ellenére aligha állíthatjuk, hogy olyan, alapkutatásokra épülő, intézményesített kérdésfelvetések jelentek volna meg volna a többnyelvűséggel kapcsolatban, mint amelyek sok tekintetben dominálják a kortárs összehasonlító irodalomtudomány számos területét, esetleg hivatkozási alapként szolgálnak egy sor komparatisztikai kérdésfelvetés számára. Nyilvánvaló, hogy ez nagyrészt strukturális probléma, hiszen a magyar irodalomtörténetet hosszú évtizedeken keresztül meghatározták azok a nemzetszemléleti és nemzeti irodalmi nézetek, amelyek szervetlenként, némiképp „idegenként", netán egyenesen fenyegetőként, károsként tekintettek a nem magyar nyelvű magyar irodalmi tradíciókra. Így kallódott el és szorult huzamosan háttérbe egy sor értékes szöveg, a teljes magyar irodalomtörténet szempontjából beszédes hagyomány. Különösen igaz ez a modernségre, amely túl élénken őrizte a XIX. századnak a nemzeti irodalmat egyetlen nyelvvel azonosító gesztusait: a migráció nem magyar nyelvű irodalmi teljesítményétől kezdve az épp ebben a tanulmányban is részletesen vizsgálandó első nemzetközi komparatisztikai folyóiratig, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*ig, hosszú lehetne a sora ezeknek a szerzőknek, szövegeknek, jelenségeknek.

Vannak látensebb és egészen egyértelmű útjelzői annak a fordulatnak, amelyben az nemzetközi komparatisztika kontextualizálóbb és a társadalomtudományok szempontjaival dolgozó megoldásai felhívták a figyelmet a többnyelvűség történetére. Számomra ilyen látens hagyomány a francia-angol-amerikai – tehát több kultúra és nyelv *közöttiségét* megtapasztaló – George Steiner könyve. E mű napjainkra a fordítástudomány megkérdőjelezhetetlen klasszikusának számít, s kitűnő magyar fordításban is olvasható, de lassú kanonizációja beszédes abban a tekintetben, hogy az általa felvetett szempontok – beleértve a többnyelvűség alapvető irodalmi tapasztalatként való meghatározását – lassan válnak a komparatisztikai gondolkodás részévé. A *Bábel után* tartózkodó fogadtatását látván érthető Steiner pesszimizmusa, noha már a második kiadást követően voltak jelei, hogy a fordítás elméletében és történetében alapvető munkává válik a nagyszabású, a kiadások folyamán többször is jobbított vállalkozás. Ugyanakkor Steiner valószínűleg tudta, hogy számos probléma kutatása az *After Babel* nyomán indult el, s hozott létre igen tetemes szakirodalmat, miközben e munkák szerzői alig voltak tudatában, hogy ötleteik, meglátásaik, meggyőződéseik mennyit köszönhetnek Steinernek.[3]

F. ANDRÁS publikációit a német-magyar együttélés és többnyelvűség kérdéséről (például: *Német-magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében* /Argumentum, Budapest, 2009./), MISKOLCZY AMBRUS alapos és széles látókörű közleményeit (például *Románok a történeti Magyarországon* /Lucidus, Budapest, 2005./), BERKI TÍMEA könyvét a magyar-román kapcsolatok némely XIX. századi szeletéről és néhány hibrid identitású korabeli alkotóról (*Magyar-román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében* / EME, Kolozsvár, 2013./).

[3] STEINER, GEORGE: *Bábel után. Nyelv és fordítás* 1. Ford. *Bart István*. Budapest, Corvina, 2005. STEINER, GEORGE: *Bábel után. Nyelv és fordítás* 2. Ford. *Bart István*. Budapest, Corvina, 2009. Az általam idézett angol kiadás: GEORGE STEINER: *After Babel. Aspects of Language & Translation*. Oxford University

Steiner egyik alapvető állítása, hogy mindenfajta kommunikáció fordítást rejt magában, s így a fordítás – s ezzel együtt implicit módon valamifajta „többnyelvűség" – elengedhetetlen része a mindennapoknak, a beszédnek, az írásnak, a hétköznapok vizualitásának. Így viszont az egynyelvűek világában is jelen van a folyamatos fordítás, másként fogalmazva: valójában mindannyian az egynyelvűségen belül is eltérő nyelvi világokat és logikákat tapasztalunk meg, s ezek között egyensúlyozunk. Innen nézve egy adott nyelv története korántsem a monoglosszia egyik formája, hanem épp a nyelvi változatok közötti folyamatos társadalmi egyensúly története. (Úgy is lehetne mondani, hogy egy adott nyelv – s ezen belül magának az irodalmi nyelvnek a – története is csupán többesszámban mondható el: egyazon időszakban is gyakran nagyon eltérő irodalmi nyelvi kódok között lehetséges a választás.) Steiner értelmezésében a többnyelvűség elveti az univerzális nyelv és a nyelvek uniformizmusának ideálját. Véleménye szerint tévedés azt gondolni, hogy az eltérő nyelvek csupán egyetlen nyelvnek a bonyolultabb, ám mélyszerkezetében ezzel azonos változatai volnának.[4] Steiner könyve nem elsősorban az irodalmi többnyelvűségről szólt, de fókusza megerősítette az akkortájt épp indulóban levő komparatisztikai perspektíva érvényességét. Jellemző módon épp annak a Leonard Forsternek a könyve keltette fel érdeklődését, akitől a kortárs komparatisztika az irodalmi többnyelvűség nemzetközi kutatásának evidensebb indulását, s egyben a többnyelvűség mint komparatisztikai problémakör legitimációját számítja.[5]

Forster 1968-ban, néhány kanadai egyetemen tartott előadássorozata nyomán írt, és 1970-ben megjelent könyve a többnyelvű költészet tendenciáit követi végig

---

Press, 1998. Noha Steiner egyáltalán nem volt ismeretlen a magyar közönség számára, a magyar fordítás viszonylag későn, 2005-ben látott napvilágot. Kelet-európai komparatisztikai környezetben az egyik legnagyobb meglepetés kétségkívül a könyv korai román fordítása volt, amelyet az Univers Kiadó igen színvonalas, ritkaságnak számító önálló irodalomtudományi sorozatában „már" 1983-ban kézbe lehetett venni. Egyébként innen is magyarázható, hogy a könyv későbbi kiadásaiban Steiner meglepetésszerűen a kelet-európai – főként a román (és magyar) – irodalomtudomány és nyelvészet felé fordult, s látványosan hivatkozni kezdett kelet-európai példákra. Nem véletlen, hogy mára az egyik legnagyobb romániai elit kiadó, a Humanitas portfóliójának része a Steiner-életmű is, s rendszeresen készülnek mostanság is új Steiner-fordítások, mostanság például a korábbi fordítások közül kimaradt *Grammars of Creation* fordítását ígéri a kiadó. Az *After Babel* eredeti román nyelvű kiadása: *După Babel*. Románra ford. *Valentin Negoiță – Ștefan Avădanei*. Bukarest, Ed. Univers, 1983.

[4] Steiner 1998: 138. Kifejezetten provokatív éle is volt annak, ahogyan George Steiner a XIX. századi összehasonlító nyelvészet egykori eszményeire emlékeztette generatív grammatikával foglalkozó kollégáit.

[5] Nem véletlen, hogy az igen lázadó és a teljes szakmájával (pontosabban több szakmával) szemben kritikus Steiner a teljes akkori többnyelvűség-kutatásra csupán azt mondja, hogy „until now, results are tentative", miközben ugyanannak a jegyzetnek egy következő mondatában Forster könyvét az akkori kutatás élére helyezi: „introduces a large, unexplored field"- dicséri meg sokatmondóan az irodalomtudományi munkát. Forster, George: *The Poet's Tongues: Multilingualism in Literature. The de Carle Lectures at the University of Otago 1968*, Cambridge University Press – University of Otago Press, 1970.

a középkortól a megjelenés időpontjáig. A mű abban különbözik a korábbi hasonló témájú irodalmi értelmezésektől, hogy úgy látja, a többnyelvűség kérdése történetileg folyamatos jelenség, amely az irodalmi modernséget és a modernség előtti irodalmi korokat is meghatározza. E tézis mögött az, a munka előszavában is többszörösen nyomatékosított felismerés áll, hogy a kortárs világ lenyomata – Nyugat-Európától Afrikáig vagy éppen Indiáig – ugyanolyan jól megjeleníthető a nyelvi pluralitás rengeteg alakváltozata mentén, mint a nemzetállami logikákból általában fakadó egynyelvűséget tartva szem előtt.[6] Forster tehát nem véletlenül emlékeztet arra az izgalmas geopolitikai paradoxonra, hogy a könyv megírásának idején harmincszor több nyelvet beszéltek a földön, mint ahány államot ismerek el akkortájt, s ebből értelemszerűen következik, hogy a világ népességének hatalmas része valamilyen formában kétnyelvű. E megfontolás fényében fogalmazta újra a többnyelvű költők és a költészeti többnyelvűség iránti érdeklődést, s vizsgálta felül a romantikából öröklött elképzelést a *saját*, „egyetlen" nyelv szakralitásáról. Forster az egyén által a különböző társadalmi helyzetekben használt nyelvek vagy nyelvváltozatok mintájára gondolta át a különböző költészeti helyzetekben, eltérő célokra használt eltérő nyelveknek, nyelvváltozatoknak a kérdését, a költészeti többnyelvűség izgalmasabbnál izgalmasabb helyzeteit és alakváltozatait. Munkájának egyik legtávolabbra mutató – az irodalmi nacionalizmus kutatását előrevetítő – fejezete a nyelvi lojalitás megjelenését, illetve ennek az irodalmi kultúrát és alkotási helyzeteket átalakító erejét szemléleti Stefan George és Rilke történetének szembeállításán keresztül. A nemzetiesítés új nyelvi lojalitásának kontextusában a többnyelvűség nagyon gyakran tudatos lázadás: ezt történik Stefan George esetében is, akinek a nyelvválasztásait, illetve poétikai nyelvépítési kísérleteit (az ún. lingua romana és a „misztikus nyelv" konstrukciójának elveit) Forster úgy mutatja be, mint tudatos erőfeszítést az örökölt német poétikai hagyománytól való elrugaszkodásra.[7] Forster kénytelen volt töredékekből, nyomokból rekonstruálni e zömmel rejtett „többnyelvű" költői világot, hiszen Stefan George az erről árulkodó szövegeit jórészt megsemmisítette, s a megmaradt írások is csak a költő halála után, az összegyűjtött versek között jelenhettek meg. Kutatásai George látszólag egynyelvű logika szerint működő német nyelvű költészetének egy tágasabb, jóval összetettebb, kozmopolitább háttérvilágát képesek megmutatni. Forster felidéz egy sokat mondó megjegyzést George összegyűjtött munkáinak harmadik, még halála előtt megjelent kötetéből, amely előrevetítette ezt a meglepetést. A megjegyzés védekező jellege egyszerre mutatta a többnyelvű költészet gyakran apologikus helyzetét a modern nemzetépítések időszakában, ugyanakkor a többnyelvűség költészetelméleti erejét is George meglátásban: „Das dichten in fremden sprachstoff, das der laie für spielerische laune nehmen kann, hat aber seine notwendigkeit. In der fremden sprache in der er frühlt sich bewegt

[6] Forster 1970: 3–6.
[7] Forster 1970: 56.

und denkt fügen sich dem Dichter die klänge ähnlich wie in der muttersprache." („A költészet művelését idegen nyelvi környezetben a laikus egyszerű játékos öncélúságnak tarthatja, noha megvan az igazi értelme. A Költő számára egy idegen nyelvben, amelyet érez, s amelyben mozog és gondolkodik, a hangok ugyanúgy illeszkednek össze, mint az anyanyelvén.")[8] A Stefan George-eset szép példája annak is, hogy a nyelvhez és ezen túlmenően a költészet nyelvéhez való viszony bizony nem mindig követi azt az irodalmi nemzetépítésben annyira kedvelt logikát, miszerint az anyanyelvhez való érzelmi ragaszkodás kizárja a „többes anyanyelvet" vagy a más nyelvhez való érzelmi kötődést, netán az irodalmi nyelvcsere racionális döntését. Forster számos olyan esetre hívja fe a figyelmet – például George esetében – amikor az anyanyelv és költészet sorsszerűnek vélt kapcsolatával szemben a több nyelv használata nem kényszerhelyzetet jelez, hanem épp a poétikai kötöttségek tágítására tett korai modernista kísérletnek minősül.

A többnyelvűség lehetséges poétikai funkcióit tárgyalva Forster Rilke élete végén írt francia nyelvű verseit is megvizsgálja. Megállapítja, hogy Rilke kései németül írt verseinek poétikai megoldásai felől értelmezi újra a francia nyelv lehetőségeit. Épp az idegen nyelven való írás segíti hozzá az alulretorizáltság további mozgásterének kidolgozásához, s kései költeményei ebben különböznek korai francia, olasz vagy orosz verseitől is. Forster ezt a helyzetet életmű végi „relaxációként", az újabb lehetőségek nyugodt szemléléseként, de alapvetően a saját korábbi poétikájának kiterjesztéseként értelmezi. Ez pedig távol áll attól, ahogyan George másként, egyfajta lázadásként, a németül írott addigi életművével szembefordítva is használja az idegen nyelvet. De Rilke minden más, a Forster-könyvben korábban tárgyalt szerzőtől is különbözött abban, hogy igen nagy – csaknem 230 oldalnyi opust – hozott létre franciául, amelyet ráadásul a korabeli francia irodalmi élet olyan neves figurái fogadtak lelkesen és biztatóan, mint Paul Valéry.

A *Bábel után* kétségkívül újító erővel hatott a későbbi komparatisztikákra, annak ellenére, hogy nem vaskos monográfiáról, hanem hosszabb történeti keretbe illesztett, folyamatokról és életművekről készített vázlatok sorozatáról beszélünk, ráadásul a mű elsősorban az idegen nyelv poétikai instrumentalizációját kívánta feltárni. Hatásához hozzájárult a perspektíva újdonsága, s a sok madártávlatból érintett életmű (Joseph Conradtól Conrad Ferdinand Meyeren keresztül egészen Joyce-ig), amely az alapgondolat érvényességét és kitágíthatóságát mutatta be.

Nem véletlen tehát, hogy egy sor olyan paradigmatikus komparatisztikai értelmezés játszott rá az irodalmi többnyelvűség-kutatásokra, amely más problémák modellezésére használta – sikeresen és inspiratívan – a jelenséget. E kísérletek közül különösen emlékezetes Pascale Casanova *Az irodalom világköztársasága* (*La République mondiale des Lettres*)[9] című könyve, amely a modern világirodalmi kultúra

[8] Idézi Forster 1970: 57–58.

[9] Casanova, Pascale: *La République mondiale des Lettres*. Paris, Éditions de Seuil, 1999. A munkának nincsen magyar kiadása s magyar írásokban alig látni rá tett hivatkozást. A környező országok

Párizs-központúságának létrejöttét és ennek következményeit vette szemügyre: azt az ambivalens helyet, amelyet Párizs mintaként, vagy éppen ellenlábasként betölt a modern világirodalmi kánon kialakulásában, például a Párizs-központúság utáni többcentrumú irodalomban. Casanova munkája Bourdieu a nyelvi és kulturális egyenlőtlenségről, a dominanciáért való folyamatos küzdelemről kifejtett nyelv- és kultúraszociológiai elképzeléseit[10] használja mintaként, s a világirodalmi kánont egyfajta békés olvasztótégelyként vizionáló szemléletekkel szemben a globális irodalmi mozgások terét a folyamatos feltörekvés, mozgás, lázadás, kanonikus átrendeződés, verseny, a centrumhoz (azaz Casanovánál a XIX. század elejétől a XX. század közepéig gyakorlatilag Párizshoz) való igazodásnak vagy az ellene történő lázadás kísérleteként jellemzi. A folyamatos mozgás és értékválasztás jele Casanovával az irodalmi lázadás (például az új irodalmi nyelvek és formák feltalálásának vágya, a láthatatlanságtól való félelem és a láthatóságra való maximális törekvés stb.), s ennek a jegyében a számára igazán fontos és értékes világirodalom is hasonló lázadások, szubverzív versengések nyomvonalai mentén írható le. Bibó Istvánnak a kelet-európai kisállamok nyomorúságát firtató munkájából kiindulva[11] modellezi ilyen logika mentén a „kis", „elnyomott" irodalmak „nyomorúságát" és sajátos irodalmi szabadságának megteremtési kísérleteit is. Casanova a periférikus helyzet centrálissá alakításának, a hátrány tőkévé változtatásának egyik nagy mozgásterét az irodalmi modernségben a nyelv megtöbbszöröződésében látja: a Párizshoz képest periférikus irodalmi kulturákból érkezőknek abban a képességében, hogy olyan többes irodalmi nyelvet, megtöbbszörözött irodalmi világokat, illetve nyelvközöttiséget tudnak létrehozni, amely felrúgja a centrális nyelvi és poétikai játékszabályokat. Például egyik kedvencéről, Kafkáról szólva[12] a teljes életmű radikalizmusát egyannak speciális többnyelvűségében látja. Szerinte ugyanis Kafka teljes életművét paradox nyelvi helyzet jellemzi: első generációs értelmiségiként, az asszimilált és elnémetesedett zsidó közösség tagjaként nem ismeri a jiddist, s így németül mondja el az asszimilálódás tragikus tapasztalatát. Casanova értelmezésében a hiányzó nyelv felidézése, paradox megteremtése hozza elő az „elcsent", elsajátított, de nem saját nyelv feszült, belső kétnyelvűségét.[13]

---

nyelvei közül románul 2006 óta olvasható, s rövid idő alatt két kiadást is megért a nagy hatású munka fordítása: Casanova, Pascale: *Republica mondială a literelor*. Románra ford. *Cristina Bîzu*. Curtea Veche, Bukarest, 2006.

[10] L. erre: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Budapest, General Press, 2008.; Bourdieu, Pierre: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. *Seregi Tamás*. Budapest, BKF, 2013.

[11] A Bibóra tett kiinduló hivatkozás: Casanova 2006: 228.

[12] Casanova önálló kötetet szentelt Kafkának, amelyben a prágai írót „a társadalom legradikálisabb kritikusaként", a társadalmi elnyomás minden alakváltozatát leleplező nyomozóként és etnológusként értelmezte. Casanova, Pascale: *Kafka en colère*. Párizs, Éditions de Seuil, 2011.

[13] Casanova 2006: 334–340. Hasonló jellegű és hasonlóan markáns, a többnyelvűség kapcsán is megfontolandó perspektívát épít viszonylag friss monográfiájában az ismert amerikai komparatista,

Ugyanilyen távlatosan kerül elő az irodalmi többnyelvűség Peter Burke-nek az újabban a komparatisztikában is felkapott munkájában, amely a kulturális hibriditás jelenségét foglalja össze a társadalom- és kultúrtörténész nézőpontjából, többek közt rengeteg legegyszerűsített, ugyanakkor inspiratív irodalmi példa segítségével.[14] A művelt nagyközönség számára készült módszertani összefoglaló valójában a kulturális globalizáció történetének egyik lehetséges módszertani narratíváját kínálja fel, amelyben vezető szerepet játszanak az irodalmi többnyelvűség különféle formái. A könyv tekintélyes része angolszász értelemben vett bibliográfiai esszé, amely módszeresen átgondolja a hibriditáshoz kötődő szakmai képzeteket, például magának a kulturális hibriditásnak a szakmai metaforáit, a más tudományágakból átvett vagy a különféle diszciplínák által ajánlott alternatív terminológiát. Az irodalmi többnyelvűség a *Kulturális hibriditás* számos pontján tűnik fel a kulturális jelenségek kreatív újraértésének, áthasonításának, átírásának példájaként, amely revelatív erővel tud rámutatni a kultúraközi kapcsolatok természetére. A hibrid szövegekről beszélve Burke felidézi például, hogy – noha a mintakövetés, a kulturális átvétel nagyon gyakran egyszerű kölcsönzésnek, utánzásnak, sőt plágiumnak hat – a japán, az arab, az afrikai vagy a latin-amerikai regény története érzékletesen bemutatja, milyen fontos a narratív transzkulturáció bizonyos szövegek létrejöttében. Burke a brazil XIX. századi Machado de Assis, illetve a XX. század első felében alkotó José Lins do Rego példáját hozza arra, hogy – noha nyilvánvalóan ezer szálon át kötődnek Lawrence Sterne, illetve az utóbbi Thomas Hardy prózájához –, miként járul hozzá a helyi környezet, a helyi világkép és nyelvi világ az angolszász regény transzkulturalizálódásához, sajátos kulturális perspektívából való újrabeágyazódásához. Az új szövegeket ez a fajta sajátos (szocioligvisztikai és poétikai értelmemben vett) kétnyelvűség, többes logika, hibrid poétika jellemzi, s épp ebben áll izgalmas egyediségük (hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a hibridizáció révén történő átértelmezés milyen irányba mozdul el, a különféle hibridizációs folyamatok a kiinduló szövegeknek más és más, egyébként láthatatlanul maradó aspektusára vethetnek fényt).[15] Ebben a logikában az irodalmi nyelv hibriditása nem kivétel, hanem szabály: Burke nagyvonalú történeti okfejtése meggyőzően érvel amellett, hogy az irodalmi nyelvek hibriditása, s általában maga a kulturális hibriditás csak azért maradt történetileg

---

Apter, Emily: *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London, New York, Verso, 2013. A munkáról korábban részletesen írtam egy másik összefüggésben: T. Szabó Levente: Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? Szempontok az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez. = *Literatura* 2014/2., 134–135.

[14] Burke, Peter: *Cultural Hybridity*. Cambridge, Polity Press, 2009. Burke e műve egy korábbi berlini előadása (Burke, Peter: *Kultureller Austausch*. Frankfurt, Suhrkampf Verlag, 1999), majd egy valamivel később megjelent brazil nyelvű könyve (Burke, Peter: *Hibridismo cultural*. Editora Unisinos, 2003.) alapján készült.

[15] Burke 2009: 18–19.

láthatatlan, mert nem volt perspektívánk hozzá, illetve másodlagos, jelentéktelen, értéktelen, veszélyes jelenségként tekintettünk rá. Burke érvelése visszamenőleg új perspektívába állította, jóval markánsabbnak s az összehasonlító irodalomtudomány felől is érdekfeszítőnek mutatja a nyelv társadalomtörténetével kapcsolatos korábbi kutatásait, amelyek az irodalmi többnyelvűség kutatását a nyelv történeti-társadalmi használatainak kontextusában helyezték el.[16]

Persze, ahhoz, hogy az irodalmi többnyelvűség feltűnjön a világirodalom vagy a komparatisztika új, divatos, sokat hivatkozott és olvasott modellezési kísérletei között, sok olyan izgalmas, szakszerű aprómunkára volt és van szükség, amelyek életben tartják, kibontják, elmélyítik a kutatási szempontokat, s így távlatosnak mutatják az eredeti kérdésfelvetést. Szerencsére az utóbbi két évtizedből bőven lehet válogatni efféle sikeres megoldásokból. Német környezetben például a bochumi egyetemhez kötődő kutatók több szakmai projektet is építettek az irodalmi többnyelvűség köré. A komparatisztika egyik vezető német művelője, Monika-Schmitz Emans, a szintén jól ismert komparatistával, Manfred Schmelinggel, a Saar-vidéki Egyetem tanárával együtt szervezte meg azt a kutatást, amelyből létrejött a közelmúltra koncentráló *Multilinguale Literatur im 20. Jahrhundert*.[17] A kötet egyik nagy egysége a modernizmusok – s azon belül az avantgárd – többnyelvűségét vizsgálja, de tanulmányok különálló blokkja szól a regionalizmus, a migráció és száműzetés többnyelvűségének jellegzetességeiről, újabb tömb a poszkoloniális helyzeteknek a nyelvkeveredést – s ily módon sajátságos esztétikát – eredményező irodalmáról, illetve a művészetköziségben előálló többnyelvűségről. Azért hozom szóba a kötet témaköreit, mivel az irodalmi többnyelvűség kutatásának gyakori hívószavait, kérdéseit is láthatóvá teszik: válhat-e a társadalmi többnyelvűség poétikai többszólamúsággá, s ezáltal része-e a modernista újításoknak, poétikai lázadásoknak? Hogyan jelennek meg az irodalomban a modern nemzetépítési folyamatokban háttérbe szorult nyelvváltozatok, milyen a státusuk, milyen szerepet töltenek be egy-egy irodalmi irányzatban vagy poétikában?[18] Egyáltalában a különféle nyelvváltozatok viszonya egyetlen nyelv történetén belül milyen elbeszélhetőségét adja egy adott „nemzeti irodalomnak"? A kényszerű vagy vágyott elmozdulás, utazás, száműzetés folytán érintkezésbe kerülő nyelvek hogyan köszönnek vissza az iro-

[16] Magyarul ennek fontos összefoglalása: Burke, Peter: A nyelv társadalomtörténete. Ford. Kisantal Tamás. = *Aetas* 2002/4, 108–131. Ld. még: Burke, Peter – Porter, Roy (Szerk.): *The Social History of the Language*. Cambridge University Press, 1987.; Burke, Peter – Porter, Roy (Szerk.): *Language, Self and Society: A Social History of Language*. Cambridge University Press, 1991.; Burke, Peter: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 2004.; Burke, Peter: *Towards a Social History of Early Modern Dutch*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2005.

[17] Schmeling, Manfred – Schmitz-Emans, Monika: *Multilinguale Literatur im 20. Jahrhundert*. Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2002.

[18] Például Josephine Donovan egy monográfia erejéig vette szemügyre a dialektusok poétikai-ideológiai státusát, működését a helyire koncentráló XIX. századi német, ír, skót és francia regionális (ún. local-colo/u/r) irodalmi mozgalmakban: Donovan, Josephine: *European Local-Color Literature. National Tales, Dorfgeschichten, Romans Champêtres*. New York, Continuum, 2010.

dalmi szövegekben? A gyarmati jellegű vagy bármilyen egyéb kiszolgáltatottság, a különféle hatalmi viszonyok hogyan írhatók le posztkoloniális perspektívából az ezekben a helyzetekben felbukkanó nyelvek felől? Hogyan beszéli el a nyelvek játéka az alávetettség, a kiszolgáltatottság, a trauma, az identitásváltás, a krízisek, az átmenetek tapasztalatát? És általában az irodalmi többnyelvűség hogyan járul hozzá összetett identitáselbeszélések kimunkálásához? Mit mond el az irodalomszemléletek változásairól, a nyelvhez, s azon belül az irodalmiség nyelvéhez/nyelveihez való viszonyulásokról?

Monika Schmitz-Emans és társai kötete azért is jól használható, tanulságos lenyomata az újabb irodalmi többnyelvűség-kutatásoknak, mert számos befolyásos, megkerülhetetlen modernista *oeuvre* (például Wedekind, Nietzsche, Celan, Conrad, Nabokov, Joyce, Lou Andreas-Salomé, Eliot, Pound, Haroldo de Campos, Danilo Kiš, Carlos Fuentes, Beckett életműve) esetében mutatja nagy felhajtóerővel bírónak a nyelvek köztiséget, s a többnyelvűséget, a nyelvválasztást számos esetben képes a szövegek világképének sajátosságaihoz, alapvető narratív megoldásaihoz kötni. Így a többnyelvűség már nem csupán rég letűnt korok irodalmának megkerülhetetlen felhajtóerejeként tűnik fel, hanem a modernség irodalmának konstitutív mozzanataként (noha Szegedy-Maszák Mihály joggal hívja fel épp ebben a kötetben a figyelmet arra, hogy a modernizmus számos kiemelkedő alkotójánál a többnyelvűség nem fajsúlyos probléma, s óvakodni kell a szempont túlzott általánosításától).[19]

A kötet jónéhány szerzője maga is publikált önálló munkákat az irodalmi többnyelvűség témakörében. Például a bochumi K. Alfons Knauth nemrégiben a többnyelvű irodalom fordításának és fordíthatóságának kérdését nyomatékosította az eleve kétnyelvű címmel megjelenő *Translation & Multilingual Literature / Traduction & Littérature Multilingue*[20] címet viselő vállalkozása révén. Ebben, a szerkesztett munkákhoz hasonlóan igen széttartó kötetben Alfred Knauth elsősorban a többnyelvű dél-amerikai irodalmak példáin keresztül veti fel azt a módszertani kérdést, hogy a fordítást lehet-e eleve többnyelvűségként felfogni, s a többnyelvűségre nem lehetne-e eleve bonyolult fordítási mechanizmusok összességeként tekintetni. Ugyanitt Manfred Schmeling izgalmas írása azokra a helyzetekre irányítja a figyelmet, amikor a szerzők maguk fordítják le egy-egy szövegüket, vagy akár a teljes életművüket, úgy mint az elzászi származási Yvan Goll. A második világháború alatt az Egyesült Államokba emigrált zsidó származású író ugyanis a francia és német anyanyelve és állampolgársága mellé angol állampolgárságot és nyelvet is „szerzett", s saját maga többszörös fordítójává vált a három nyelv közti köztes térben. Schmeling meggyőzően mutatja meg, ahogyan a *Mathusalem*

[19] Szegedy-Maszák Mihály: Bilingualism and literary modenrity. In: Schmeling – Schmitz-Emans 2002: 97.

[20] Knauth, K. Alfons: *Translation & Multilingual Literature / Traduction & Littérature Multilingue*. Berlin, LIT Verlag, 2011.

oder der ewige Bürger című 1922-es darabjának a saját maga által a következő évben készített és megjelentetett francia fordítása (*Mathusalem ou l'Éternel Bourgeois*) csupán címében azonos, hiszen valójában eltérő kulturális környezetbe beágyazott alkotásról, tudatos és összetett kulturális transzformációról van szó. Ezt a kontextuális többnyelvűséget használta ki és fordította textuális többnyelvűséggé egy kései, 1983-as jubileumi, több francia és német helyszínen játszott előadás, amely a francia-német új megbékélési geopolitika mentén avatta visszamenőleg Gollt a német-francia kapcsolatok emblematikus interkulturális szerzőjévé.

A Knauth szerkesztette kötet egyébként egy másik izgalmas munka nyomvonalán indult el (és nem utolsósorban az általa nyitva hagyott kérdések nyomán jött létre): a számos fontos komparatisztikai kézikönyv szerzőjeként ismert Peter V. Zima és Johann Strutz szerkesztette *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*[21] egyrészt bahtyiniánus módon számos tanulmányban hívta fel a figyelmet a kontextuális többnyelvűségnek polifonikus szerkezetekké való átminősülésére irodalmi szövegben, ugyanakkor jó érzékkel tapintott rá olyan kontextusokra, intézményekre, amelyek az irodalmi többnyelvűség kutatásában elengedhetetlenek. A kötetben ezek közül az egyik legérdekfeszítőbb a bécsi Waltraud Kolb által feltárt folyamat. A bécsi kutató Gottfried Keller századfordulós angolszász és amerikai fordításait veszi szemügyre, amelyben izgalmas és fontos szerepet játszottak a migránsok, akik a nyelvváltás hátrányát a többnyelvűség előnyére fordították. Kolb lépésről lépésre követi végig a köztük is erősebb klasztert képező „deutschamerikanische" (*németamerikai*) fordítók családi karriertörténetét, s vázolja fel azt a folyamatot, amelyben kialakult a „little Germany" fordítási intézményrendszere, a *németamerikai* irodalmi élet, s ezáltal érthetőkké válnak a művek választási és fordítási mechanizmusai, beleértve ebbe az egyes nyelvi eljárások logikáját is.[22] A száműzetés és az emigráció komparatisztikai kutatása kelet-európai, illetve magyar tekintetben is elgondolkodtató eredményekhez vezetett, s ezzel összefüggésben gyakran kerül elő központi problémaként a többnyelvűség kérdése.[23]

Az összehasonlító irodalomtudomány első nemzetközi lapjáról – a Kolozsvá-

[21] Strutz, Johann – Zima, Peter V. (Szerk.): *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*. Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1996.

[22] Kolb, Waltraud: Deutsche Emigranten als Übersetzer um die Jahrhundertwende: Einige englische Übersetzungen *Gottfried Kellers*. In: Strutz –Zima 1996: 35–50.

[23] Neubauer, John – Borbála Zsuzsanna, Török (Szerk.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin, Walter de Gruyter, 2009.; Gábor Tüskés (Szerk.): *Literaturtrasfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Interultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et intercultualité en exil: L'oeuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes*. Peter Lang, Berlin, 2012.; Ám a speciálisan a többnyelvűségre fókuszáló, érdekfeszítő magyar értelmezés sem ritka ebben a témakörben, ld. Sándor Hites: Variations on Mother Tongue. Language and Identity in Twentieth-Century Hungarian Literary Exile. = *Hungarian Historical Review*, 2012/ 3–4., 454–474.

rott (és egy ideig Londonban) 1877 és 1888 között kiadott *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*ról / *Acta Comparationis Litterarum*ról készülő monográfiám írása közben a többnyelvűség kérdése kapcsán leginkább az foglalkoztat, hogy milyen ereje lehet, mit tárhat fel e perspektíva a magyar irodalmi modernizáció történetének és az összehasonlító irodalomtudomány történetének a határterületéről.

A TÖBBNYELVŰSÉG ÉS A KORAI KOMPARATISZTIKA GEOPOLITIKÁJA: AZ IRODALOM ETNOLÓGIAI SZEMLÉLETE ÉS A „KIS KULTÚRÁK" FELÉRTÉKELŐDÉSE AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNELMI LAPOKBAN

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* testvérsorozatában, a *Fontes* nevet viselő, a lap legjobb írásaiból válogató, s néhány önálló munkát is közlő kis kiadvány reklámja gyakran hozta szóba és értelmezte a teljes válllalkozás arcélét is jelző többnyelvűséget. A sorozat kézirattárban fellelhető nyomdai korrektúrapéldányában a negyedik kötet mögé bekötött reklám kissé sietősen megfogalmazott állítása nem csupán a legkorszerűbb szaktudományos megoldásként tekintett a többnyelvűségre, hanem geopolitikai megoldásként is az etnikai és nemzeti feszültségek feloldására. Igen beszédes, hogy az előfizetési felhívás a korszak magyar szóhasználatában oly jellemző és a század vége felé egyre súlyosabb „nemzetiségi problémá"-ról beszélt: „Az ACLU kizárólag csak a csekély számú tudós, illet[ve] felsőbb (polyglott) míveltségű közönséghez forduló testestől lelkestől magyar szaklap. Egyáltalában legelső, mely megoldotta a nemzetiségi problémát a tudomány terén – Europa leghivatottabb autoritásai: egy POTT, SCHOTT, SCHERR elismerő ítélete szerint, kik valamennyien az ACLU írótársai – tapintatosan elhúzván egyrészt a nemzeti irodalmi monoglottismus s másrészt a nemzetközi tudományos polyglottismus elve értelmében fennálló és büntetlenül meg nem sérthető határvonalat."[24] Izgalmas és sokatmondó, hogy a szerkesztők önértelmezése szerint a „testestől lelkestől magyar szaklap" magától értetődően többnyelvű, s vallják, hogy a nemzeti irodalmak monoglottizmusa és a nemzetközi tudomány többnyelvűsége közti határ óvatosan bár, de elmozdítható. Ez az állításuk is jól mutatja a lap által felvetett összehasonlító irodalomtudomány geopolitikáját: a nemzet és nemzetközi olyan újraértési kísérleteit, amely nem kívánja eltüntetni a nemzetet vagy a nemzetit, de tudatosítja azt, hogy a nemzetinek a transznacionális folyamatokba való beágyazása és a különféle nemzeti irodalmi jellegnek az eredeti nyelvi környezetet tekintetbe vevő összehasonlítása új esélyt adhat azoknak a politikai és társadalmi feszültségeknek – különösen az ÖIL egyetemi környezetében, Kolozsvárott az 1880-as évek közepén csúcsosodó

[24] FONTES: Volumen IV. Jean-Jacques Ampere szellemének, 1881. A reklámszöveg a kötet végére bekötött nyomtatott sorrend alján található. Az általam idézett korrektúra-példányok teljes sorozata az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található meg.

etnikai feszültségeknek az oldására is, amelyek annyira nyomasztották, zavarták vagy bosszantották a lap szerkesztőit is.[25] A többnyelvűség tehát nem egyszerűen az olyan többes kötődésű értelemiségiek számára jelentett proaktív, az identitásuk szerkezetét gyümölcsözően hasznosító megoldást, mint amilyen Hugo von Meltzl / Meltzl Hugó volt, hanem az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*ban sajátos tudomány- és művészetpolitikai súlyt is kapott. Kifejezetten ilyen értelemben kezdte el Meltzl saját (és Brassai) működését fejtegetni, amikor az oktatásügyi miniszter beszámolót kért az egyetem tanáraitól az alapítástól eltelt időszakban kifejtett oktatói, tudományos és közéleti tevékenységükről. Meltzl nem érte be azzal, hogy csupán sommásan összefoglalja az eltelt évtizedben oktatott tárgyait vagy egyszerű irodalomjegyzéket adjon. Részletesen kifejtette tudománypolitikai elveit is, s ezt vélhetően saját hivatástudata, nem pedig a miniszteri elvárás ösztönözte: „A szaktanár irodalmi működése tehát, *amennyire ő maga megítélheti*, két főelv szolgálatában állott (és fog állani ezentúl is): 1. philosophiai (azaz kritikai) módszer érvényesítése a tudomány összes ágaiban, 2. az összehasonlítás modern elvének minél komolyabb érvényesítése szintén a tudomány összes ágaiban. A másodikkal függ össze a külfölddel való érintkezés minél intenzívebb [...] módon való ápolása és miután ez a polyglottismus elvének alkalmazása nélkül éppen nem valósítható, a tudományok polyglottizmusának is az ápolása. Ezt a legutolsó mozzanatot nem szabad félreérteni, a szaktanár nem szól itten az úgynevezett nemzeti irodalomról, mint amelyben a szigorú monoglottismus nem csak jogosult, hanem melyre nézve talán valósággal életkérdés; de szól a *tisztán tudományos irodalomról*, melyben éppen az ellenkező elv életkérdés! A szaktanár jól tudja, hogy ezzel a mostanság országszerte (névleg Németországon) éppen dívó iránnyal ellentétbe helyezi magát, de jól tudja egyszersmind azt is, hogy a jövő e részben legalább a mostanság dívó irányt el fogja ítélni és meg fogja síratni a tőle hamis tanok szolgálatába elfecsérelt drága időt és pénzt."[26] Meltzl itt azonnal példát is adott a többnyelvűség új szempontú használatára a tudományosságban, s két recens német példa mellett azonnal jelezte is, hogy Brassaival élen jártak e modern tudományos elv kimunkálásában az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* elindításával: „Mindkettőt pedig megelőzte ennek a roppant fontos tudományos elvnek a gyökeresebb érvényesítésében az alólírt szaktanárnak Brassai nagy tudóssal és mélyen tisztelt collégájának, a szanszkrit nyelv és összehasonlító nyelvtudomány magántanárának hathatós közreműködésével megalapított irodalomtörténelmi (elsősorban magyar) szaklapja: *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*."[27] Legérde-

[25] Ennek általánosabb forrasanyagát ld. például Kemény G. Gábor (Szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. (1867–1892)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. Az egyetemen belüli ekkori etnikai konfliktusra ld. T. Szabó Levente – Zabán Márta (Szerk. és s.a.r.): *Dokumentumok a Kolozsvári Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar történetéhez (1872–1892)*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2012, 220–230, 241–242, 251–254, 262.

[26] OSZK Kt An. Lit. 4083 Meltzl Hugó egyetemi tanári működésére vonatkozó adatok.

[27] Uo.

kesebb eszmefuttatásának lezárása, amelyben Meltzl visszatekint lapjuk többnyelvűségére s nem kis malíciával sugallja, hogy szerintük ez a fajta többnyelvűség a bécsi tudományos és nyelvi hegemónia megkerülésére is szolgált; nézetük szerint az ilyesfajta többnyelvű gyakorlat járulhat hozzá ahhoz, hogy a magyar tudományosság „Bécs és egyáltalán az osztrák országok úgyis secunder németségé[t]ől [...] emancipálja magát."[28]

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* többnyelvűsége tehát igen összetett, nagyon eltérő használati értékkel rendelkező jelenség. E képződmény különálló vonulataként lehet szemügyre venni azokat a geopolitikai ideálokat, amelyek a lapban vagy a lap kapcsán megfogalmazódtak. Egy ilyen problémakört járok körül a továbbiakban, amely a védelem, a vindikatív gondolkodás logikájának és beszédmódjának keretei között használta a többnyelvűség ideálját a lapban. Ez a vízió az irodalmi többnyelvűséget a nyelvek, illetve az egyes nemzeti nyelvek különféle alakváltozatai által hordozott hatalmi viszonyok feloldási (vagy legalább enyhítési) lehetőségének és a nemzet / állam / területi hatalom nélküli nyelvek és irodalmak rehabilitációs projektjeként látta, az összehasonlító irodalomtudományt pedig pozitív értelemben vett „társadalmi mérnöki" szereppel ruházta fel. Az ÖIL többnyelvűség kérdésében képviselt erős álláspontja határozottan jelzi, hogy az első nemzetközi komparatisztikai lap által működtetett többnyelvű gyakorlat mennyire erős és rétegzett, hiszen sokféle eltérő reflexióhoz, elvhez, gondolati rendszerhez kapcsolódott.

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*nak, alapítói és munkatársai egy részének megkerülhetetlen, a korabeli kontextusban innovatív és különösen modern meggyőződése a nyelvek és irodalmak egyenlőségének hangoztatása, s ezen túlmenően a különféle nyelvváltozatok (főként a dialektusok) teljes jogú elismerése. Manapság mindez nem tűnik rendkívüli dolognak, de a modern nemzetépítés klasszikus időszakában kétségkívül kivételnek számított. A nyelvi nacionalizmus ugyanis, mint a modern nemzetépítés egyik fontos ideológiai narratívája, nagyon hamar felszámolta a többnyelvűséget, s ugyanakkor azt sugallta, hogy az így elveszített nyelvekért nem kár, hiszen a toleránsabb viszonyulás hozzájuk azt is jelentheti, hogy ezek fogják szükségszerűen előbb-utóbb „felfalni", megsemmisíteni a velük érintkező nyelveket.[29] Másrészt a félelem a nyelvkeveredéstől

[28] Uo.

[29] Erről ld. például: Rindler Schjerve, Rosita (Szerk.): *Diglossia and Power: Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*. Berlin, Walter de Gruyter, 2003. Kotilainen, Sofia: National language policy at the local level: the realisation of language legislation in late-19th-century Finland. In: Halonen, Mia – Ihalainen, Pasi – Saarinen, Taina: *Language Policies in Finland and Sweden: Interdisciplinary and Multi-sited Comparisons*. 2015. (Multilingual Matters 157.). A nyelvi ideológiák történetéről, különösen a német nyelv státusvesztéséről a XIX. század második felének Magyarországán a nyelvi nacionalizmus ideológiájának köszönhetően ld. Maitz, Peter: The death of standard German in 19th-century Budapest. A case study on the role of linguistic ideologies in language shift. In: Elspass, Stephan– Langer, Nils et al (Szerk.): *Germanic Language Histories 'from Below'*

abból fakadt, hogy a „tiszta anyanyelv" kontaminációja roncsolhatja a nemzeti karaktert. Az efféle narratívák főhőse a haldokló vagy (majdani) halott nyelv volt, amely a nemzet félelmetes végét is sugallta. S noha magyar tekintetben inkább a herderi jóslatokat szokás felidézni a magyar nyelv majdani eltűnéséről, a nyelvek halálának megjóslása a nyelvi nacionalizmus mint ideológia izgalmas, önálló, transznacionális fejezete (lehetne). Hasonló módon jósolták meg a XIX. században az ír, a welszi, a flamand, a fríz, a breton, az okszitán (provanszál) vagy épp a jiddis „halálát", s ez komoly ellenállást váltott ki ezekben a szociolingvisztikai, illetve irodalmi környezetekben A herderi jóslat magyar vonatkozása, a magyar nyelv és nemzet halálának víziója távolról sem kivétel, hanem erősíti a szabályt egy olyan kulturális rendszerben, amelyben az idegen nyelv és kultúra gyakran a sajátra vonatkoztatott veszélyforrásként jelenik meg. Ebben a környezetben teljességgel érthető és logikus, hogy a XIX. században miért vannak „nemzeti költőink", „nemzeti irodalmunk", „nemzeti történelmünk", de miért nem vált bevetté a „nemzeti fordító" szókapcsolat. Érthető továbbá, hogy a modern nemzetépítésben a nyelvek halála elsősorban a *saját* nyelv kihalásától, eltűnésétől, erodálódásától, nem tökéletes „tisztaságától" való félelmet jelentette, s csak szórványosan, és főként később irányult más nyelvekre, nyelvcsaládokra, nyelvi formákra, kulturális közegekre.

A fenti kontextusban az egyik számottevő kivétel az etnológia önálló diszciplínává válása. Az etnológia létrejötte eredetileg a gyarmati logikára épült, ám az idők során egyre érzékenyebben hangsúlyozta a sajáttól eltérő kultúrák, nyelvek természetét, működését. Máig sokat hivatkozott, úttörő antropológia-történeti monográfiájában George W. Stocking hívja fel arra (is) a figyelmet, hogy a viktoriánus etnológia, s utóbb a kulturális antropológiai gondolkodás hogyan alapozta meg a kihalófélben levő nyelvekről, veszélyeztetett kultúrákról való beszédet egy olyan Európában, amelyet erősen áthatott a saját kultúra és nyelv veszélyeztetettségének a tudata és az ebből fakadó vindikatív gondolkodás.[30] Ennek a folyamatnak beszédes epizódjait említi fel Stocking az etnológia és antropológia viktoriánus intézményesülése kapcsán, amikor olyan intézmények szerepét vázolja, mint az Aborigines Protection Society, amely ugyan már filantróp módon gondolkodott a gyarmati idegenségről, a „primitívekről", de nem kívánta a gyarmatosítást megállítani, hanem csupán azt szerette volna, hogy jobban szembenézzenek annak a természetével, megváltoztassák jellegét. Ugyanígy hosszú út vezet el az „antropológiai" és a quaker, illetve anglikán filantrópiai célok szétválasztásáig az Ethnological Society megalakulásának éveiben. Nem csupán filantróp célok lassították a gyarmati idegenség természetéről való tudományos gondolkodás ki-

---

(1700–2000). Berlin, Walter de Gruyter, 2007, 405–421. Ismert történeti szociolingvisztikai áttekintés hasonló témakörben: Cerquiglini, Bernard: *A francia nyelv születése*. Ford. *Balogh Péter*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2003.

[30] Stocking, George W.: *Victorian Anthropology*. New York, Macmillan, 1987.

alakulásának önállósodását, ezt tette a többi bevett tudományos diszciplína kételkedő álláspontja is az etnológia céljait, természetét, s ezáltal „igazi tudományosságát" illetően. 1844-ben a British Association for the Advancement of Science még nem ismerte el az etnológiát teljes jogú diszciplináris tagként, csupán a zoológia és a botanika mellé kerülhetett be az egyik szekcióba, s lassú emancipálódás nyomán innen került át egy másik alegységbe a földrajzzal együvé.[31]

Ebben az összefüggésben lesz rendkívül fontos, hogy az ÖIL a magyar nyelvi kodifikáció nagy fordulatát és hullámát – a nyelvújítást, az 1832-es helyesírási kodifikációt, a Czuczor-Fogarasi-féle nagyszótárt – s a normatív irodalmi nyelv kanonizálódását, illetve a dialektusok tekintélyes részének leminősülését követően elkezdte rehabilitálni a dialektusok nyelvészeti, kulturális és irodalmi értékét. Szilágyi Márton meggyőzően mutatta ki, hogy az 1850-es években Lisznyai Kálmánnak a palóc dialektusban írott költészete mekkora vitákat eredményezett részben azért, mert a dialektális megoldások kegyvesztett, leminősült, problematikus formákká váltak az új irodalmi nyelven belül.[32] S noha ezekben az évtizedekben, épp az ÖIL 1877-es indulásáig történtek számottevő kísérletek a regionalitás felértékelésére,[33] mindazonáltal az ÖIL kiadványainak sorozata – amelyben szépirodalmi művek tömkelege, fordítások hosszú sora jelent meg dialektális formákban – egyértelműen másik paradigmát alkotott, amely a dialektust a nemzeti kultúra, a saját *belső másságaként* érzékelte. De érdemes szemügyre venni a német nyelvi sztenderdekhez való viszonyulást is Meltzl esetében, aki gyakran szembemegy e normákkal, nem is beszélve a dialektusban való szépirodalmi fordítás folyamatos szorgalmazásáról. Többször harciasan szóba hozza a lapban, hogy mennyire nem ért egyet a főnevek nagybetűs írásmódjával, s tudatosan keresi azokat a fordítókat, akik a német nyelv egy-egy távolabbi vagy helyi dialektusára fordítanak szövegeket. Meltzl maga is ezt a gyakorlatot követte, de általában is különösen érdekelte a dialektusban fordítás, illetve ennek elmélete (külön tanul-

[31] *I. m.*, 245. Nem célom itt, hogy az etnológia, illetve kulturális antropológia korabeli európai történetébe részletesen beágyazzam az ÖIL-t, illetve az általa képviselt komparatisztikai víziót. Mindazonáltal azt hiszem, hogy ezekből a töredékeiből is látható, mennyire fontos körüljárni az első nemzetközi komparatisztikai folyóirat kapcsán eddig nem vizsgált szakmai kérdést, miszerint mi a helyi értéke, milyen értelemben kerül bele a folklór, az etnológia, illetve a kulturális antropológia a lapba, illetve hogy az ÖIL által képviselt komparatisztikai nézetek hogyan vezetnek át a korai munkatásak, illetve tanítványok egy sajátos kis köre – Henrik / Heinrich von Wlislocki és Herrmann Antal / Anton Herrmann révén – az összehasonlító etnológia és a kulturális antropológiai szemléletű cigánykutatás megjelenéséhez. Itt most csupán felvillantott, más munkámban részletesen kifejtendő etnológiai diszciplináris környezete van tehát annak, ahogyan az ÖIL felértékeli a saját nyelvben és kultúrában, illetve irodalomban az idegent, illetve elkezdi szorgalmazni a nyelvek, kultúrák és irodalmak egyenértékűségét (ill. a politikai / geopolitikai hierarchiákról való leválasztását).

[32] Szilágyi Márton: *Lisznyai Márton. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai.* Budapest, Argumentum, 2001.

[33] Ld. erre írásomat: T. Szabó Levente: *A tér képei. Tanulmányok.* Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99.

mányt érdemel ebből a szempontból jól dokumentálható, elmélyült baráti-szakmai kapcsolata Henri-Frédéric Amiellel[34]).

Már az ÖIL első félévének végén elindult – sőt a megjegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a terv a lap kezdeteivel egyidős – a Meltzl által javasolt, a lap teljes történetén tudatosan végighúzódó Petőfi-fordítássorozat, amely az első, tervezetben maradt, komparatisztikai-fordítástudományi kézikönyv, a *Poetry of the World* alapjául és mintájaként szolgált volna a különféle irodalmi nyelvek és megoldások együttes, egyetlen közös környezetben való értelmezéséhez. Az első félév végén, rendkívüli melléklet formájában közzétett, Petőfi *Reszket a bokor, mert* kezdetű verséről dialektusban készített román, illetve olasz fordítást[35] egy kommentár követte, amelyből kiderült, hogy Meltzl a vers különféle német dialektusokban való fordításához is vállalkozókat keres: „Von dem vorantstehenden Petőfischen Gedichte bereitet unsere Redaktion schon seit Jahren eine Polyglotte vor. Doch ist ihr bislang nicht gelungen mehr Übersetzungen zu erhalten, als die vorantstehenden u[nd] ausserdem eine klass[ische] griechische u[nd] eine altnordische, sowie einige Übersetzungen in verschiedenen deutschen Dialekten."[36]

Könnyen összetéveszthetnénk a dialektusban – akár egy egészen kis közösség, például egy falu helyi nyelvjárásban – megszólaló szöveget a klasszikus, a nemzetépítésben fontos szerepet játszó kultúrnemzeti típusú folklórgyűjtésekkel. Első látásra, formai szempontból tényleg kísértetiesen hasonlít némelyik szöveg ezekre, s a lap szerkesztői nemegyszer hivatkoznak is vagy vesznek át szövegeket efféle klasszikus gyűjtésekből vagy gyűjteményekből. Azonban a lap koncepciójának egészében más ezeknek a funkciója, más kulturális logika és korai komparatisztikai eszmény hordozói: miközben az előbbiek egy-egy nemzet, nyelv, kultúra ősi jellegét és eredetiségét kívánják hangsúlyozni (más kultúrák hasonló szövegeivel szemben, azokhoz képest), az ÖIL dialektusban megjelenő folklórszövegei, illetve nyelvjárásban közölt fordításai az egyes dialektusok és a hozzájuk kötődő közösségek vagy egyének sajátos, akár a nemzetin belül is értékes teljesítményének, világképének a hangoztatásaként olvashatók. Hiszen például ezekben a szövegekben a nyelvjárás olyasfajta többnyelvűségnek a lenyomata, amelyet a lap minden egyes nemzetre jellemzőnek tételez, s ahol a normatív irodalmi nyelv csak egyike a fontos, értékes nyelvváltozatoknak, de mellette ugyanolyan izgalmas és értékteremtő erejű nyelvváltozatok képesek megmutatkozni. Ez a logika különösen érzékeny

[34] A svájci író és az ÖIL-nek a többnyelvűséget és az alternatív nyelvi megoldásokat szóba hozó kapcsolatára ld. Szigethy Vilma: *Henri- Frédéric Amiel traducteur. Son européanisme littéraire, ses relations avec la Hongrie. Amiel H. F. Mint műfordító. Irodalmi európaisága, kapcsolata Magyarországgal*, 1929. Amiel gyakran felemlíti a kapcsolatot és az ÖIL-hez való viszonyát a személyes irodalom történetének kutatásában elhíresült monumentális naplójában. Ennek újrakiadása: Amiel, Henri-Frédéric: *Journal intime*. Lausanne, Editions l'Age d'Homme.

[35] G[rigoriu], Szilasi: Termura rugulu, cà... = *ÖIL*, 1877. június XII. szám, rendkívüli melléklet, 249–250. Cassone, G.: Il ramoscella tremula... = *ÖIL*, 1877. június XII. szám, rendkívüli melléklet, 250.

[36] Petőfi-Polyglotte. = *ÖIL*, 1877. június XII. sz, rendkívüli melléklet, 250–251.

volt a nemzeti nyelv belső rétegzettségében létrejövő és működtetett hierarchiákra, a nyelvi egyenlőtlenségekre, s az ebből következő irodalmi egyenlőtlenségekre is. Ezért számított kifejezetten provokatívnak, amikor a lap olyan fordítás-sorozatot készített el, amelyben Goethe egyik emblematikus szövegének – többek között – dialektusokban készített fordításával emlékezett az író halálának félszázados évfordulójára. Az 1882. március 22-re datált gyűjtemény jellemző módon az *Észak-erdélyi poliglott gyűjtemény* címet viselte, s a nemzeti kultúrák szokványos ünneplési kontextusában a lehető legszokatlanabbul, de az ÖIL elveihez és gyakorlatához teljesen híven, a *Gleich und gleich* című remek Goethe-költemény helyi dialektusokban történő fordításával adózott a világirodalom goethe-i eszménye előtt. A gyűjtemény által képviselt eszmény maga már kevésbé Goethe, inkább a lap alapítóinak szellemiségét, a többnyelvűséghez való viszonyát, a nyelvek egyenlőségének radikális szemléletét képviselte, hiszen Szolnok-Doboka megyei népnyelven, Kolozsvár környéki román dialektuson, besztercei szász nyelven, magyar átírás szerinti erdélyi örményen, helyi jellegű jiddisen, s végül, de nem utolsósorban Kolozsvár környéki cigány tájszóláson szólaltatott meg egy kanonikus, világirodalminak tekintett remekművet.[37] Ráadásul a dialektusban fordítás efféle gesztusában az irodalmi nyelv azt a szemléletét képviseli, amely az irodalmiság, az irodalmi érték, a világirodalmi súly zálogát nem kizárólag a modern nemzeti nyelvekben látja. Eszerint a nemzet nélküli, illetve a nemzeti nyelv „alatti" nyelvváltozatok ugyanolyan eséllyel hozhatnak létre esztétikai értéket, mint a bevett nemzeti nyelvek. Ugyanezért üdvözölte a lap a dialektusban író Ernst Lindner Petőfi-fordítását: „einer der bedeutendsten dialektdichter der neuzeit", írják róla a többek között több Petőfi-fordítást is tartalmazó 1879-es kötetét kommentálva.[38] De hasonló okból rendel Meltzl egy épp „elnyomott", kisemmizett, betiltott nyelven, ukránul íródó folklórszövegeket csernovici (csernyivci) barátjától, a XIX. század végi bukovinai közösség egyik legfontosabb német nyelvű költőjétől és műfordítójától, L.A. Staufe-Simiginowicz-tól.[39] A lap szerkesztői ugyanis, beszédes módon, összehasonlító irodalomtörténeti problémaként is jellemezték az ukrán nyelv betiltását, s ez érzékenyen mutatja a komparatisztika olyan etnológiai ihletettségű geopolitikai vízióját, amelyben minden nyelv és irodalom esélyhátránya húsba vágó kérdésnek minősült számukra: „Az orosz belügyi minisztérium sajtó-főigazgatóságának 1876. május 30-án kelt ukasa [!] eltiltja a rutén nyelv irodalmi használatát, névleg ily nyelven keletkezhető énekek eldanolását nyilvános helyeken, sat. Ruthen nyelven beszélő – és éneklő ember körülbelül 15 millió van Orosz-, Osztrák- és Magyarországon. Erre az érdekes tényre visszatérünk még, amennyiben

[37] Nordtransilvanische Polyglotte zur Semisaecularfeier des Todestages Goethe's. = *ÖIL*, 1882. március 15., vol. XI., CV. sz., 1944–1946.

[38] Petőfi im Zipser-Deutsch. = *ÖIL*, 1879. január 15., vol V., XLI., 929.

[39] Például: Staufe-Simiginowicz, L. A.: Kleinrussische Volkslieder. = *ÖIL*, 1879. január 15., vol. V., XLI. sz., 934–935.

ti. nem politikai, hanem összehasonlító irodalomtörténelmi ügy. Egyik közelebbi számunkban az Ukraine Petőfijét fogjuk bemutatni (Taras Szewczenkot)"[40] Később, a komparatisztika elveit programszerűen tárgyaló tanulmányának a többnyelvűségről szóló részében Meltzl erre a hírre hivatkozva eleveníti fel újra ezt a döntést, amelyet barbár intézkedésnek lát összehasonlító irodalomtudományi perspektívából s amely szerinte sérti a lapban képviselt többnyelvűség-víziót: „Aus diesem vergleichend-polyglotten Gesichtspunkt müsste uns z. B. such der bereits an a. Stelle – S. 30 – erwähnte Ukas der Censurbehörde des russischen Ministeriums des inneren vom 16. Mai 1876, welcher den litterarischen Gebrauch der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache verbietet, auch dann noch als die grösste Versündigung wider den heiligen Geist erscheinen"[41]

A „kis" és „nagy", „irodalmi" és „nem irodalmi", „világirodalmi" és „nem világirodalmi" nyelvek közti különbség radikális felszámolásában valószínűleg a legnagyobb elvi lépés az ÖIL részéről az volt, amikor a komparatisztika számára egy olyan nyelvet választott visszatérő mintaként, amely mögött nem állt modern értelemben vett nemzet, állam, illetve nem létezett normatív, sztenderdesített változata. Az ÖIL számára a különféle helyi, környékbeli cigány nyelvjárások jó közegnek tűntek az összehasonlító nyelvészeti, illetve „irodalmi" vizsgálatokhoz, s a lap szerkesztői számára épp a „nemzetiben" meglévő a nyelvi, kulturális rétegzettségét mutatták, azt az egyazon nemzet mögött megbúvó nyelvi-kulturális változatosságot, amelyet Meltzl a birodalmi patriotizmus felújított szellemi örökségének jegyében gyakran hangsúlyozott. Így került szóba már szinte a lap indulásakor a cigány kultúra, amelyről az ÖIL úgy vélte, hogy elit irodalom híján pártolandó folklórszövegei lesznek a majdani világirodalmi emancipáció lépcsőfokai. A fenti tervhez kapcsolódó egyik legkorábbi publikációt a lap az *Ellenőr*ből vette át József főherceg lelkes kommentárjával együtt, németre fordította s az eredeti cigány nyelvjárású szövegekkel együtt közölte. „Mit allergrössten Interesse habe ich Ihr anziehendes Werk studiert, nach dem auch ich selber an einer vergleichender Grammatik u[nd] Wörterbuch arbeite"[42] – idézték a főherceget, s azért is voltak különösen lelkesek, mivel a különféle dialektusok összehasonlítása – a normatív nyelv hiányában is – a cigány nyelvi és irodalmi kultúra gazdagságát és rétegzettségét mutatta számukra. Nem véletlen, hogy a lap meglepően gyakran idézett fel olyan helyzeteket, amelyek azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a nemzeti kultúra és a nemzeti nyelv – többek közt – kanonizációs és hatalmi tényezők eredménye: a többnyelvűségnek ez a korai szociolingvisztikai szemlélete a nyelvek viszonyát hatalmi erőtérben volt képes elhelyezni.

Egy másik, most már saját gyűjtésből származó publikáció mellett Meltzl

[40] Oroszország. = *ÖIL* 1877. január 15., vol. I., I. sz., 30.

[41] Meltzl, Hugo von: Vorläufige Aufgaben der vergleichenden Litteratur. II. Das Prinzip des Polyglottismus. = *ÖIL*, 1877. október 15., XV. sz., 311.

[42] Meltzl: Volkslieder der Zigeneuer. = *ÖIL*, 1877. június XII. szám, rendkívüli melléklet 259–260.

büszkén idézte fel a szövegek gyűjtésének összetett etnológiai-antropológiai helyzetét. Tudatosan rehabilitáló, az irodalommal egyenjogúsító céllal „természeti költőnek" nevezte szerzőit, s a kultúrnemzeti logikában szokásos megszépített, stilizált, az irodalmi nyelv logikájára vagy egyszerűen valamiféle normatív dialektikus formára alakított folklórkiadásokra is célozva hangsúlyozta, hogy bizony ezek a szövegek olyan dialektusos jellegzetességeket tartalmaztak, amelyeket egy purista hajlamú költő nem fog örömmel venni: „Was die voranstehenden Texte anbelangt, so wurde die Vorsicht geübt, sie wiederholt, Im Laufe eines Jahres, den verschidenen Zigeunern laut und langsam vorzulesen; schliesslich sind sie sogar durch den hochbegabten, leider inzwischen verstorbenen Naturdichter *Joseph Boldizsár den Älteren* in Klausenburg durchgesehen worden. Einige dialektische Eigentümlichkeiten, die der etwas so puristisch gesinnte Dichter nicht dulden wollte, sind stehen geblieben. Sämmtliche Texte wurden mir ursprünglich von einer Frau, Theresia Tini, vorgesungen, die selbst zu dichten pflegt."[43] A nemzet nélküli nyelvek rehabilitációjának, megmentésének, feltárásának és megőrzésének, a világirodalmi folyamatokba való átmentésének eme etnológiai ihletettségű problémája a nemzeti kultúrák olyan reflexív szemléletéhez vezette el az ÖIL-t, amelyben a világirodalom nyilvánvalóan már nem csupán a nemzetek vagy azon belül is a „nagy" nemzetek irodalmának egyszerű összeillesztéséből állt össze. A kultúrák, nyelvek és irodalmak egyenlőtlensége, ennek az egyenlőtlenségnek az okai, illetve ezen egyenlőtlenségek felszámolása, megszelidítése így kerülhetett a többnyelvűség problémájának kontextusában az ÖIL homlokterébe.

A többnyelvűség tehát nem volt egyszerű, szokványos, áttetsző és esetleges megoldás az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi szaklap számára. Számos olyan sajátos helyi értéke van, amely feltárásra vár, s a lap nagyobb, elvi cikkein túlmenően rengeteg kérdés merül fel azzal kapcsolatban, hogy a többnyelvűség miképpen működött a gyakorlatban és milyen értelmezéseket rendeltek hozzá, illetve hogy az egyes nyelvek specifikus használatának van-e valamiféle sajátos vagy többletértéke a folyóiratban. A korai komparatisztikának az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* által szorgalmazott, a többnyelvűség demokratikus víziójára és újszerű, meghökkentő geopolitikájára épülő szemlélet sokáig azért is maradhatott láthatatlan a magyar irodalomban és a nemzetközi komparatisztikában is, mivel magához a többnyelvűséghez sokféle félelem kötődött: a nemzeti irodalmak erodálódásának, a nyelv- és nemzethalálnak, az irodalmi nyelv korrumpálódásának a félelmei. S nem utolsósorban akkor lehet újra meglátni az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* igazi értékeit, amikor mostanság a többnyelvűséget nem csupán a nemzeti kultúrák, hanem a komparatisztika új elképzelései is újra *saját* hagyományként, lehetséges értékteremtőként, izgalmas problémaként fedezik fel.

[43] Symmikta. Volkslieder der Transsilvan. Zigeneuer (Inedita). Originaltexte nebst Verdeutschungen XV, XVI. = *ÖIL*, 1878. szeptember 30., XXXIV. sz., 90.